

**І. П. Дорошенко як учасник
громадівського руху середини ХІХ ст.**

У статті розглядається діяльність педагога і громадського діяча Іллі Дорошенка. Проаналізовано історію його співробітництва із представниками чернігівської української громади 50–60-х рр. ХІХ ст. Ключові слова: інтелігенція, педагог, театр, Чернігівська громада.

В статье рассматривается деятельность педагога и общественного деятеля Ильи Дорошенко. Проанализировано историю его сотрудничества с представителями черниговской украинской общины в 50–60-е годы ХІХ ст. Ключевые слова: интеллигенция, педагог, театр, Черниговская громада.

The article examines the activities of the teacher and public figure Ilya Doroshenko. The author analyzes the history of his cooperation with members of the Ukrainian community Chernihiv in the 50–60th of the ХІХ century. Key words: intellectuals, teacher, theater, community of Chernihiv.

The article examines the activities of the teacher and public figure Ilya Doroshenko. The author analyzes the history of his cooperation with members of the Ukrainian community Chernihiv in the 50–60th of the ХІХ century.

Key words: intellectuals, teacher, theater, community of Chernihiv.

Серед цілої плеяди видатних козацько-старшинських родів особливе місце займають Дорошенки. Перший відомий представник цієї родини, гетьман реєстрового козацтва Михайло Дорошенко мав синів – Дорофія та Никона, які стали засновниками двох гілок роду. До старшої з них, що походила від Дорофія, відносились гетьман Петро Дорошенко, його брати полковники Андрій та Григорій. Саме завдяки ним цей козацький рід став одним із найбільш відомих та впливових у Гетьманщині др. пол. ХVІІ ст. Поразка Петра Дорошенка у боротьбі за владу та його заслання до Росії в 1670-х рр. суттєво послабила позиції його родини в Україні. Протягом ХVІІІ ст. жоден з її представників не піднявся вище посади сотника, а маєтності Дорошенків виявились розпороченими серед численних нащадків роду [5, с. 110]. Більшість з них вимушені заробляти на життя службою на низових посадах у провінційній адміністрації. Серед представників старшої гілки роду цього періоду найбільш яскравою особистістю був педагог та громадський діяч Ілля Петрович Дорошенко. Хоча окремі біографічні відомості про І. Дорошенка були подані у працях О. К. Дорошкевича [7], Н. Є. Крутікової [13], Л. М. Перетца [18] та Г. В. Самойленка [19], однак,

у них він згадується переважно у контексті його взаємин із письменницею Марко Вовчок, тому діяльність чернігівського педагога заслуговує окремого дослідження.

І. Дорошенко народився 17 червня 1827 р. в с. Слабині Чернігівського повіту. Батько І. Дорошенка, Петро Семенович, був засідателем Генерального суду від Остерського повіту Чернігівської губернії. Він не мав великих статків, у спадок йому дісталось 9 кріпаків та 15 десятин родової землі. У 1836 р. П. С. Дорошенко помер і родина, в якій окрім Іллі Петровича було ще чотири брати та дві сестри, втратила свого єдиного годувальника. З огляду на це забезпечити собі гідне життя можна було виключно через здобуття освіти та державну службу. І. Дорошенко навчається у Чернігівській гімназії (1839–1846) та університеті Св. Володимира (1846–1850) [16, с. 460, 463].

Після закінчення навчання Іллю Петровича було призначено на посаду старшого учителя математики і фізики Немирівської гімназії (Подільська губернія). Цей етап біографії став для молодого педагога визначальним у його подальшій культурно-просвітницькій та громадській роботі. У 1855 р. він познайомився із відомим українським фольклористом та етнографом Опанасом Марковичем, який почав працювати вчителем географії у тій же гімназії. Разом з ним до Немирова приїхала його дружина Марія Вілінська (в майбутньому письменниця Марко Вовчок). Будучи людиною дієвою і харизматичною, Опанас Васильович зумів швидко організувати навколо себе групу однодумців з числа вчителів гімназії, яких об'єднував інтерес до вивчення історії, фольклору та народної обрядовості [4, с. 88]. Саме спільні зацікавлення у цій сфері зблизили подружжя Марковичів та І. Дорошенко. Незважаючи на те, що Ілля Петрович все життя викладав фізико-математичні дисципліни, він був добрим знавцем української мови, захоплювався збиранням народних пісень і приказок. Фольклорні матеріали, накопичені Марковичами та І. Дорошенко за період роботи в Немирові, стали основою для написання Марко Вовчок її першої книги – "Народних оповідань". Ілля Петрович, поряд із О. Марковичем, допомагав молодій письменниці у період її роботи над цією збіркою [7, с. 60–61].

У лютому 1857 р. в Немирові О. Маркович та І. Дорошенко організували аматорський гурток і вперше разом із іншими учителями та учнями гімназії поставили виставу за п'єсою І. Котляревського "Наталка-Полтавка". Спеціально для постановки було написано нову музичну партитуру, автором якої був композитор Йоганн Лангер. І. Дорошенко став режисером та костюмером вистави. Спектакль мав великий успіх і протягом 1857–1858 рр. його ставлять ще двічі [7, с. 66–67].

Після від'їзду Марковичів із Немирова наприкінці 1858 р. досі бурхливе культурне життя містечка затухає. Невдовзі у березні 1859 р. Ілля Петрович подає прохання про переведення до Чернігова, яке він мотивував бажанням жити ближче до своєї родини, зокрема двох молодших сестер, які перебували на його утриманні [22, арк. 3–3зв].

Переїзд до Чернігова відкрив перед молодим педагогом широкі можливості для подальшого кар'єрного зростання і творчої самореалізації. Початок 1860-х рр. був часом піднесення українського національно руху. В цей час виникає ряд напівлегальних об'єднань, т. зв. "громад". Одним із значних осередків громадівського руху став Чернігів, у якому проживало чимало відомих представників української інтелігенції [2, с. 29]. Серед них був байкар Леонід Глібов, драматург Микола Вербицький, лікар і публіцист Степан Ніс та ін. У місцевій пресі регулярно виходили розвідки з історії, етнографії, фольклору. Велику популярність мав редагований Л. Глібовим ліберальний "Чернігівський листок" (1861–1863), який після закриття журналу "Основа" у жовтні 1862 р. став єдиним органом української періодики у Російській імперії [24, с. 459].

Після переїзду з Немирова, Ілля Петрович починає працювати у Чернігівській гімназії, яка вважалась однією із кращих у Київському учбовому окрузі [20, с. 242]. В цьому навчальному закладі у той час працювало чимало талановитих педагогів, зокрема вже згадані Л. Глібов, М. Вербицький, з якими Іллю Петровича пов'язала дружба. Ось як описував атмосферу гімназії на початку 1860-х рр. один із викладачів, у майбутньому чернігівський міський голова, В. Хижняков: "Между учителями было несколько выдающихся, живых людей, интересовавших учеников своим преподаванием и разумным общением с ними привлекавших к себе их симпатии и уважение. Особенно благодарную память в учениках оставили по себе... Дорошенко, братья Константиновичи и Вербицкий-Антиохов. Тогда такие учителя были еще терпимы" [21, с. 68]. Інший відомий чернігівський громадський діяч А. Верзилов пізніше згадував, що "кращого складу педагогів чернігівська гімназія не мала ніколи, особливо з погляду їх української свідомості й симпатій; всі, хто пам'ятав І. П. Дорошенка, свідчив, що він був свідомий українець..." [8, арк. 1].

Переїзд до губерньського центру значно розширив коло спілкування І. Дорошенка, серед його знайомих були П. Куліш, громадський діяч О. Тищинський, історик та етнограф П. Єфименко та ін. З-поміж учнів І. Дорошенка був у майбутньому відомий художник та директор Чернігівського історичного музею І. Рашевський [2, с. 31]. У 1862 р. Ілля Петрович одружився на його сестрі Єлизаветі [9, арк. 17–18]. Ця подія

також дозволила І. Дорошенку поліпшити скрутне матеріальне становище своєї родини – з допомогою тестя він влаштував свого молодшого брата Трохима акцизним інспектором Остерського повіту.

У цей період І. Дорошенко не поривав зв'язків із подружжям Марковичів, які жили у Петербурзі, а згодом виїхали за кордон. Збереглося 9 листів його до Марко Вовчок та її чоловіка, написані з 7 травня 1859 р. до 15 червня 1862 р. [18, с. 53]. Вони дозволяють розкрити взаємини письменниці і педагога, характеризують його життєві погляди та особисті зв'язки із учасниками українських та загальноросійських нелегальних організацій. І. Дорошенко постає інтелігентною людиною з гострим розумом та критичним ставленням до навколишньої дійсності. Ілля Петрович постійно виявляє інтерес до нових видань – від творів Г. Квітки-Основ'яненка та Т. Шевченка до французьких книг із математики. В іншому листі – просить надсилати по 50 екземплярів усіх україномовних видань, що виходять у столиці для подальшого їх продажу у Чернігові (ймовірно частину з них безоплатно місцеві громадівці розповсюджували у школах) [15, с. 326, 328].

Ілля Петрович продовжував цікавитись і творчістю самої Марко Вовчок. Так, в одному з листів Ілля Петрович висловлював письменниці жаль через те, що її оповідання "Інститутка" і "Ледациця" вийдуть спочатку російською, а потім – в україномовному оригіналі [15, с. 326]. Попри обережність у висловлювання власних поглядів, яка відчувається у листах, він усе ж демонструє своє неприйняття існуючих у Російській імперії порядків. Педагог критикує місцевих землевласників, розповідає про найбільш кричущі випадки знущань поміщиків над кріпаками. Викладаючи одну із таких історій він зазначає: "Вот вам еще один случай, про который можно бы и прозвонить" [13, с. 263]. Це вже явно свідчить на те, що автор наводить епізод з метою подальшої публікації у "Колоколі". Дослідники вважають, що у 1859–1861 рр. Ілля Петрович передавав через Марко Вовчок кореспонденцію для нелегальної преси, передусім до вже згаданого "Колокола". Сам І. Дорошенко не виявляв особливого інтересу до революційної пропаганди та політики і досить скептично ставився до намагань Марковичів закріпитись у Петербурзі: "Лучше было б не їздить на столицю, жили б собі та учительствовали, тепер жалування больше, та ще... заработили б за литературу, так би й было з вас..." [15, с. 338]. У цих словах – ідеал життя І. Дорошенка. Невідомо, чому листування раптово припиняється з липня 1862 р. Можливо, це пояснювалося посиленням тиску влади на український громадський рух. Саме в цьому місяці розпочався судовий процес над кількома громадськими діячами з Полтави ("Справа про розповсюдження малоросійської пропаганди"), що могло змусити І. Дорошенко та М. Маркович бути обережнішими [13, с. 263].

На початку 1861 р. І. Дорошенко виявився втягнутим у слідство про діяльність нелегального гуртка студентів П. Зайчневського та П. Аргиропуло, що займався виданням та розповсюдженням нелегальної літератури [12, с. 132]. В одного із заарештованих членів цієї організації, Леоніда Яценка, був знайдений лист І. Дорошенка від 31 травня 1861 р. написаний на "малороссийском языке". Надсилаючи 13 крб, І. Дорошенко просив, як і раніше, надсилати йому "Старый мир и Россия", "Колокол" за друге півріччя 1861 р. На допиті І. Дорошенко підтвердив свідчення Л. Яценка і пояснив, що він просив надіслати йому твори драматурга Г. Бюхнера, а його знайомому засідателю чернігівської цивільної палати Максимовичу, вказані у листі часописи. За словами Іллі Петровича, Л. Яценко йому не відповів, жодних книг не вислав і грошей не повернув. Метою виписки літератури він назвав ознайомлення з творами Г. Бюхнера і Л. Фейєрбаха. І. Дорошенко зізнався, що він хотів би ознайомитися із "Колоколом", однак зовсім не для його розповсюдження [14, с. 28]. Врешті слідством було встановлено, що Ілля Петрович не був членом нелегального гуртка, йому було інкриміновано лише намагання придбати заборонену літературу. В результаті цього Сенат, який проводив розслідування, звільнив І. Дорошенка від суду і покарання [1, с. 126].

У 1862 р. до Чернігова приїхав О. Маркович. Головною спільною справою старих товаришів стала організація аматорських театральних вистав. Ще в 1861 р. у місті групою місцевої інтелігенції було створено драматичний гурток "Товариство кохаючих рідну мову". До його роботи долучилися майже всі відомі представники української громади Чернігова. Окрім І. Дорошенка та О. Марковича у ньому працював Л. Глібов, М. Вербицький, С. Ніс, ординатор губернської лікарні І. Лагода та ін. Ілля Петрович був режисером постановки, а також завідував господарською частиною процесу підготовки вистави [17, с. 75]. Крім цього І. Дорошенко займався продажем білетів на спектакль. Задля більшої популярності заходу за пропозицією Іллі Петровича, було виготовлено яскраву афішу, що давала детальну інформацію стосовно рекламованого спектаклю. Слід зазначити, що це був перший зразок мистецької рекламної продукції на Чернігівщині, який, до речі, був надрукований українською мовою [3, с. 128].

Виставу "Наталка-Полтавка" було з великим успіхом зіграно 12 і 15 лютого 1862 р. Вона мала широку популярність серед місцевої публіки і сприяла зростанню інтересу молоді до української літератури і театру. Зокрема, відомий громадський діяч Ілля Шраг згадував: "Ще в гімназії, коли я був у 3-му класі, на мене велике враження зробила "Наталка-Полтавка", яку було надзвичайно добре виставлено. Запо-

магали у виставі Дорошенко, Глібов, Ґалаґан, здається, О. Маркович, роль Миколи грав С. Д. Ніс. Під впливом "Наталки-Полтавки" я і деякі з товаришів захопилися українством, звичайно, більш з навколишнього боку, поробили собі і українське вбрання" [19, с. 25]. Колеги відзначали хист Дорошенка-режисера, який вдало продумував мізансцени, що відтворювали особливості народного побуту. Так, у другому акті, після підняття завіси, глядача вразила своєю простотою та невимушеністю сцена з народного життя: мати, яка пряла, і поруч з нею дочка, зайнята вишиванням. "Не думаю, щоб іншого разу прийшлося би побачити що-небудь подібне!" – згадував свої враження про спектакль С. Ніс [19, с. 28]. Театральні постановки товариства продовжились і надалі до розгрому чернігівської громади владою влітку–восени 1863 р., коли значна частина її членів була заарештована або змушена покинути місто через переслідування з боку влади. За словами сучасного дослідника історії чернігівського театру Г. Самойленка, вистава "Наталка-Полтавка" стала культурною подією загальноукраїнського масштабу. І. Дорошенко та О. Марковичу вдалося позбавити спектакль від вираженого провінціалізму, що був характерним для пересувних театральних груп того часу. У постановках останніх у силу особливостей їх роботи, часто дописували певні мізансцени, що надавали дійству характер сентиментальної мелодрами [19, с. 28].

Вистави драматичний гурток організував з благодійною метою, окрім допомоги бідним студентам, кошти збиралися для чернігівського дитячого притулку, скалічених солдатів тощо [24, с. 454].

Однак не лише театральними справами відзначалась активність чернігівських громадівців. Також вони збирали кошти для закупівлі україномовних книжок для народних шкіл Полтавської та Чернігівської губерній [8, арк. 15]. Ілля Петрович був у цій справі одним із організаторів. Зокрема, С. Ніс у листі до О. Кониського від 14 квітня 1863 р. вказує, що у Л. Глібова "справа йде по-новому – з помішниками Скибинским, Дорошенком, Лазаревським" [9, арк. 20–21]. Крім того, відомо, що І. Дорошенко зустрівся з членом харківсько-київського таємного студентського товариства, в майбутньому істориком та етнографом, П. Єфименко. Останньому він повідомив про намір організувати у місті бібліотеку для читання [13, с. 263].

Культурно-просвітницька робота чернігівської інтелігенції швидко привернула увагу влади та викликала репресії з її боку. В ніч з 9 на 10 липня 1863 р. відбулася вечірка на квартирі командира внутрішньої охорони О. Білозерського (брата Ганни Барвінок) та С. Носа, де зберігалася нелегальна література, привезена членом таємної організації "Земля і воля" І. Андрущенком. За доносом одного з офіцерів, якому

О. Білозерський похвалився про це зібрання, його учасники були заарештовані. На допиті І. Андрущенко заявив, що знайдені у нього відозви "Великорус" та "До молодого покоління" він отримав від Ф. Кістяківського для передачі І. Дорошенку [13, с. 298]. 8 грудня 1863 р. Іллю Петровича було допитано у цій справі. Він не заперечив особистого знайомства із Ф. Кістяківським та І. Андрущенко, однак, заявив, що нічого не знає про згадані прокламації. Через те, що Ф. Кістяківський на той час перебував за кордоном справа Іллі Петровича була відкладена до часу його повернення у Росію. З матеріалів допиту також видно, що педагог цікавився суспільними настроями у Ніжинському повіті і радив І. Андрущенко описати факти репресій влади проти селян для того, щоб у майбутньому це стало відомо широкій громадськості [23, арк. 23–24]. Для остаточного вирішення ролі І. Дорошенка у цій справі Сенат, який проводив розслідування, запропонував чернігівському губернатору провести обшуки в осіб притягнених до справи. 18 квітня 1864 р. у присутності директора шкіл Чернігівщини, учителів гімназії та запрошених обивателів було проведено обшуки в І. Дорошенка і С. Носа на предмет виявлення у них документів, що підтверджували б їх причетність до антиурядової діяльності. Проте нічого, щоб могло скомпрометувати Іллю Петровича у цій справі не було знайдено [23, арк. 27]. Внаслідок цього Сенат припинив слідство стосовно І. Дорошенка. Єдиним наслідком для нього стало встановлення за постановою міністра внутрішніх справ М. Валуєва гласного нагляду за його листуванням (отримувати та відправляти кореспонденцію він мав право лише після її перегляду поштовим інспектором) [10, арк. 62].

Прикметно, що дворазове перебування під слідством жодним чином не позначилось на службовому становищі І. Дорошенка, він і далі продовжував викладати у гімназії. Іншим учасникам справи пощастило значно менше. Навіть Л. Глібов, якого не допитували слідчі і не притягали до суду був позбавлений права вчителювати і мусив понад два роки жити у Ніжині [10, арк. 76].

Після того як Ілля Петрович залишився без підтримки своїх друзів він практично припиняє участь у громадському житті Чернігова. Справжнім ударом для нього стала смерть близького друга О. Марковича. Ця подія поклала край і спілкуванню І. Дорошенка із Марко Вовчок. Ймовірно Ілля Петрович не зміг їй пробачити розлучення із своїм найближчим другом і його поневір'яння після в'їзду письменниці закордон [18, с. 53].

В останні два десятиліття свого життя І. Дорошенко концентрує увагу на педагогічній роботі. У 1867–1869 рр. він виконує обов'язки інс-

пектора у своїй гімназії, викладає планіметрію на поземельно-таксаторських курсах, а з 1869 р. і практично до кінця життя працює директором народних училищ Чернігівської губернії. Також І. Дорошенко стає одним із засновників жіночої гімназії у Чернігові, яка була утворена у 1871 р. на базі міського училища. Одна з випускниць цього навчального закладу, Є. Хир'якова, згадувала: "Для создания женской гимназии князь Голицын помог (чернігівський губернатор – А. Р.) – руководителем воспитательной части был поставлен Дорошенко... Илья Петрович пригласил в учителя своих бывших учеников, которые как раз окончили университет и начали уже свою педагогическую деятельность" [2, с. 31]. Докладаючи зусиль до її розбудови він безоплатно вів діловодство та читав у ній лекції, працював членом попечительської ради. В 1873 р. за багаторічну службу Ілля Петрович отримав високий чин статського радника [16, с. 463].

Наприкінці 1885 р. (очевидно вже тяжко хворий) І. Дорошенко подав у відставку. Помер 12 грудня того ж року на хуторі у свого молодшого брата Трохима у с. Максимі Остерського повіту. Похований Ілля Петрович був на Козелецькому соборному кладовищі [6].

І. Дорошенко залишив по собі добру пам'ять. Так, один із його молодших колег – учитель історії Чернігівської гімназії М. Тутолмін згадував: "Много добрых воспоминаний сохранилось об почтенном И. П. Дорошенко, как об инспекторе, преподавателе и человеке. Уважаемый и любимый учениками, ценимый начальством, он долгое время жил в памяти благодарных воспитанников" [20, с. 538]. П. О. Куліш також був високої думки про Іллю Петровича. Зокрема, дорікаючи дружині Л. Глібова Параскевії Федорівні за те, що вона, на його думку, "цуралась українства" писав про педагога: "... то козак-душа, праведний козак!... До такого-то знівченого й мизерного народу треба нам и горнутись и в громаду становитись... Дорошенко се знає, Дорошенко так і робить..." [11, арк. 5–6].

Для характеристики Іллі Петровича певною мірою можна використати слова сказані на адресу його друга О. Марковича: "неготовий... до рішучих ... співчував лише українській мові та поезії" [4, с. 86]. Безумовно, І. Дорошенко був людиною свого часу, представником різночинної інтелігенції, яка культурно-просвітницьку роботу, а не політичну боротьбу вважала основою вираження власної громадянської позиції, запорукою національного відродження України.

Література

1. Алексеев В. Студенческий кружок Аргиропуло и Зайчневского и его деятельность / В. Алексеев // Голос минувшего. – 1922. – № 1. – С. 102–128.

2. Белікова Г. Іван Рашевський – відомий і невідомий / Г. Белікова // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 26–61.

3. Васюта О. "Наталка-Полтавка" у постановці глібовського аматорського гуртка "Товариство кохаючих рідну мову" / О. Васюта // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1–2. – С. 126–128.

4. Голубчик Г. Д. Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: "нова сімейна історія" : дис. ... канд. іст. наук. / Г. Д. Голубчик. – Дніропетровськ, 2003. – 209 с.

5. Дорошенко Д. Памяти П. Я. Дорошенка / Д. Дорошенко // Стара Україна. – 1920. – Кн. 7–8. – С. 110–113.

6. Дорошенко Илья Петрович // Центр генеалогических исследований [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://rosgenea.ru/?alf=5&page=28&serchcatal=%C4%EE%F0%EE%F8% E 5%ED%EA%EE&radiobutton=4>. – Назва з екрана.

7. Дорошкевич О. Марко Вовчок. Біографічна розвідка / О. Дорошкевич // Твори Марка Вовчка / за ред. О. Дорошкевича. – К. : ДВУ, 1928.

Т. IV. – 1928. – С. 7–240.

8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. Х, спр. 4932.

9. ІР НБУВ, ф. Х, спр. 17000.

10. ІР НБУВ, ф. XXVII, спр. 842.

11. ІР НБУВ, ф. 338, спр. 11/12.

12. Козьмін Б. П. Из истории революционной мысли в России / Б. П. Козьмін // Избр. труды – М. : Изд. АН СССР, 1961. – 768 с.

13. Крутикова Н. Е. Письма М. А. Маркович (Марка Вовчка) (1859–1864) / Н. Е. Крутикова // Литературное наследство. – Т. 73. – Ч. 2. Из парижского архива И. С. Тургенева. Из неизданной переписки. – М., 1964. – С. 249–302.

14. Лемке М. Политические процессы в России 1860-х гг. По архивным документам / М. Лемке. – М.-Пг. : Гос. изд., 1923. – 684 с.

15. Листування // Твори Марка Вовчка / за ред. О. Дорошкевича. – К. : ДВУ, 1928.

Т. IV. – 1928. – С. 241–485.

16. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К. : Типография Т-ва Г. Л. Фронцкевича, 1908.

Т. 1. – 1908. – 519 с.

17. Павло [Чубинський]. Украинский спектакль в Чернигове 12 и 15 февраля // Основа. – 1862. – березиль. – С. 71–75.

18. Перетц Л. М. М. О. Вовчок і І. П. Дорошенко / Л. М. Перетц // Науковий збірник ленинградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – 1931. – Вип. 3. – С. 53–60.

19. Самойленко Г. В. Театри і актори Північного Лівобережжя України / Г. В. Самойленко. – Ніжин : Вид. НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 199 с.

20. Столетие Черниговской гимназии. 1805–1905. Краткая историческая записка / сост. М. Т. Тутолминым. – Чернигов : Тип. Губ. Правл., 1906. – 516 с.
21. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля / В. М. Хижняков. – Пг. : Огни, 1916. – 256 с.
22. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК), ф. 707, оп. 25, спр. 97.
23. ЦДІАК, ф. 707, оп. 261, спр. 2.
24. Шевелів Б. Тижневик "Черниговський листок" за редакцією Л. Глібова (1861–1863 рр.) / Б. Шевелів // Чернігів та Північне Лівобережжя. Огляди розвідки, матеріали / за ред. М. Грушевського. – К. : ДВУ, 1928. – С. 443–462.